

ӘОЖ 378; МҒТАР 14.15.01

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.12>**М. БЕКБОЛАТ¹, К. БЕРКИМБАЕВ², Г. НИЯЗОВА³**¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: marzhan.bekbolat@nu.edu.kz²педагогика ғылымдарының докторы, профессорҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz³педагогика ғылымдарының кандидаты, доцентҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz

ИКЕМДІ ДАҒДЫЛАР – БОЛАШАҚ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МАМАНДАРЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ КЕПІЛІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған бұл мақала болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарында тиімді бизнес идеяларды қалыптастыру, іс-әрекетті жоспарлаудың ұйымдастырушылық, ғылыми-әдістемелік негіздері туралы білім кешенін қалыптастыру арқылы заманауи технологияларды аясында Startup жоба құру, өнімдерді әзірлеу, бизнес-модель құру мен технологиялық кәсіпкерлікті іске асыруға қажетті икемді дағдыларды дамыту проблемаларына арналған. Инновацияларды коммерцияландыру мүмкіндіктері модельдерінің бірі – стартап құру және іске асыру. Қазіргі уақытта жоғары білім беру бағдарламаларында стартаптарды құру мен өнімдердер коммерцияландырудың тетіктерін іске асыруға болашақ мамандарды кәсіби даярлау маңызды. Нәтижесінде бұл білім беру құрылымының өзгеруіне және көбінесе ірі жоғары оқу орындарының бірінің базасында орналасқан бизнес-инкубаторлардың белсенділігінің артуына ықпал етеді. Осы орайда, стартаптарды құруда білім алушылардың икемді дағдыларының жеткілікті қалыптасуы маңызды рөл атқарады. Дұрыс таңдалған өзара үйлесімді жұмыс жасай алатын командадағы білім алушылар үшін стартап икемді дағдыларды жетілдіру, нарықты талдау дағдыларын дамыту, сондай-ақ тиісті құралдарды пайдалану мүмкіндігі тұрғысынан тиімді. Бұдан басқа, жұмыс барысында стартаптың бизнес-жоспарын құрудың кезеңдері толық құрылады, оны білім алушылар кейіннен өз бизнесі үшін негіз ретінде пайдалана алады.

Мақалада икемді дағдылар ұғымының ғылыми айналымға енуінің тарихи аспектілері қарастырылған. Цифрлық индустрияға құруға бағдарланған адами капиталды дамыту деңгейін көтеру, инновациялық даму алаңдарын қолдану қажеттілігі және тиімді, табысты стартап-жобаны іске асыруға талпынушы ақпараттық коммуникациялық технологиялар саласында білім алушы жастар санының өсуімен өзектіленетін олардың икемді дағдыларының мәні мен мазмұны анықталған.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Бекболат М., Беркимбаев К., Ниязова Г. Икемді дағдылар – болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру кепілі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 141–153. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.12>

***Cite us correctly:**

Bekbolat M., Berkimbaev K., Niyazova G. Ikemdi dagdylar – bolashaq aqparattyq-kommunikaciialyq tehnologiialar mamandarynyn basekege qabiletiligin arttyru kepili [Soft Skills as a Guarantee of the Growth of Competitiveness of Future Specialists in Information and Communication Technologies] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 141–153. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.12>

Кілт сөздер: Индустрия 4.0, болашақ АКТ мамандары, икемді дағдылар, коммункиация, креативтілік, сыни ойлау, көшбасшылық, жоғары білім беру, оқыту, бәсекеге қабілеттілік, білім беру, стартап.

М. Bekbolat¹, К. Berkimbaev², G. Nyiazova³

¹*PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: marzhan.bekbolat@nu.edu.kz*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz*

³*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz*

Soft Skills as a Guarantee of the Growth of Competitiveness of Future Specialists in Information and Communication Technologies

Abstract. This article studies problems in the process of development of soft skills, of future specialists in information and communication technologies, necessary for creating Startup projects, developing products, creating a business model and implementing technological entrepreneurship within the framework of modern technologies by formation of complex of knowledge about the organizational and scientific methodological bases of effective business ideas and action planning. The competency in formation and realization of Startup projects is fundamental in the process of innovation commercialization. Therefore, in higher education programs, it is important to professionally train future specialists to create startups and implement the models of commercialization of products. As a result, this will contribute to a change in the structure of education and an increase in the activity of university business incubators (UBIs). The startup realization activities play an important role in formation of soft skills of students. Moreover, teamwork in a well-chosen and collaborative group is helpful for students in improving not only soft skills, but also in developing market analysis skills and as an activity that gives an opportunity to use appropriate tools. In addition, during business incubator programs, usually startup business plans are fully formed, which students can later use as a basis for their own business. The article investigates the historical aspects of the introduction of the concept of soft skills into scientific circulation. The significance and content of soft skills development process, which is actualized by the need of raising human capital focused on the creation of a digital industry, the need to use innovative platforms and by the growth in the number of young people studying in the field of information and communication technologies, striving to implement a highly effective, successful start-up project, are determined.

Keywords: Industry 4.0, future ICT specialists, soft skills, communication, creativity, critical thinking, leadership, higher education, teaching, competitiveness, education, startup.

М. Бекболат, К. Беркимбаев, Г. Ниязова

¹*PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: marzhan.bekbolat@nu.edu.kz*

²*доктор педагогических наук, профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz*

³*кандидат педагогических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz*

Гибкие навыки – залог повышения конкурентоспособности будущих специалистов информационно-коммуникационных технологий

Аннотация. Данная статья посвящена проблемам создания Startup проекта в рамках современных технологий, разработки продуктов, создания бизнес-модели и развития гибких навыков, необходимых для реализации технологического предпринимательства, путем формирования комплекса знаний об организационных, научно-методических основах планирования деятельности, формирования эффективных бизнес-идей у будущих специалистов в области информационно-коммуникационных технологий. Одной из моделей возможностей коммерциализации инноваций является создание и реализация стартапа. В настоящее время в образовательных программах высшего образования важна профессиональная подготовка будущих специалистов для реализации механизмов создания стартапов и коммерциализации продуктов. В результате это способствует изменению структуры образования и повышению активности бизнес-инкубаторов, расположенных преимущественно на базе вуза. В этой связи важную роль в создании стартапов играет формирование гибких навыков обучающихся. Для обучающихся в правильно подобранной команде слаженной работы стартап эффективен с точки зрения совершенствования гибких навыков, развития навыков анализа рынка, а также возможности использования соответствующих инструментов. Кроме того, в процессе работы полностью рассматриваются этапы составления бизнес-плана стартапа, который обучающиеся могут впоследствии использовать в качестве основы для своего бизнеса. В статье рассмотрены исторические аспекты введения в научный оборот понятия гибких навыков. Определены значение и содержание повышения уровня развития человеческого капитала, ориентированного на создание цифровой индустрии, необходимость применения инновационных площадок развития гибких навыков, актуализируемых ростом числа обучающейся молодежи в области информационно-коммуникационных технологий, стремящейся к реализации высокоэффективного, успешного стартап-проекта.

Ключевые слова: Индустрия 4.0, будущие ИТ-специалисты, гибкие навыки, коммуникация, креативность, критическое мышление, лидерство, высшее образование, обучение, конкурентоспособность, образование, стартап.

Кіріспе

Әлемдік дамудың қазіргі жағдайында ақпараттық технологиялар мен бизнестің кешенді трансформациясы, өзара кірігуі іске асуда. Олар өзара терең әрекеттесіп, бір бірінің дамуының берік негізіне айнауда. Индустрия 4.0 жағдайындағы қоғам жоғары кәсіби білім берудің мақсаттары мен міндеттеріне қатысты тұлғаның ұстанымының өзгеруін қажет етуде. Бұл ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласында икемді дағдылары дамыған, стартаптарды әзірлеп, іске асыра алатын бәсекеге қабілетті АКТ саласы маманын даярлауды өзектендіреді. Себебі, болашақ АКТ саласы маманы адам-техника, адам-белгі жүйесі, адам-адам кәсіби топтардың қасиеттерімен сипатталатын күрделі динамикалық жүйелерді басқарады. Осы орайда, болашақ АКТ саласы мамандарының икемді дағдыларын дамыту үшін кешенді іс-шаралар жүзеге асырылуы маңызды.

Зерттеудің мақсат-міндеттері

Зерттеудің мақсаты – болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының икемді дағдыларының мазмұнын айқындау. Мақсат үдесінен шығу үшін келесідей бірнеше міндетті орындау қажет. Олар: икемді дағдыларды дамыту бойынша отандық және шетелдік тәжірибелерді, ғалымдардың ғылыми негізделген тұжырымдары мен ұсынылған анықтамаларын талдау; болашақ маманның бәсекеге қабілеттілігін қалыптастырудың басым бағыттарын нақтылау.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістері теориялық дереккөздерді талдау, материалдарды жүйелеу, талдау және жалпылау. Зерттеу материалдары ретінде икемді дағдылардың мәні мен мазмұны, құраушылары туралы алыс-жақын шетелдік тәжірибелердің нәтижелері, диссертациялық зерттеулер, авторлардың ғылыми мақалалары қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

XXI ғасырда барлық білім беру жүйелерін үнемі зерттеу және бақылау қажеттілігі білім беруді әлеуметтік институттардың бірі ретінде дамыту, ең алдымен, ғылыми-техникалық прогреске байланысты қоғамның мақсаттары мен қажеттіліктерінің өзгеруімен анықталатынын дәлелдейді. Оның мазмұны білім беру жүйесіндегі түбегейлі модернизацияға ұшырайды, өйткені ол іргетас қалыптастырады, білім деңгейі мен сапасын анықтайды, өндіргіш күштердің дамуы мен қолданылуына, материалдық және рухани мәдениетке, халықтың әл-ауқатына әсер етеді [1].

Болашақ АКТ саласы мамандарының икемді дағдыларын дамыту «Қазақстан-2050» Стратегиясының [2] «Білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары» атты 4-ші басымдығының білім беру әдістемелерін жаңғырту бағытын, Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» заңының «8) дарынды жастарды дамытуға жәрдемдесу» [3] бағытын іске асыруға бағытталған.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының 2025 жылға қарай стратегиялық мақсатын құраушылардың бірі ретінде анықталған «...сыни тұрғыдан ойлай білу, деректердің ауқымды көлемімен жұмыс істеу, командада тиімді жұмыс істеу, өзгерістерге тез бейімделу сияқты әмбебап «XXI ғасыр дағдыларын» дамыту жағына баса назар аудару» [4] проблемасын шешуге жол ашылады.

«Икемді дағдылар» зерттеулерде «XXI ғасырдың дағдылары» атауымен белгілі дағдылар топтамасының құраушы элементі ретінде қарастырылады. «Икемді дағдылар (soft skills)» тұжырымдамасы соңғы 20 жылда экономика мен қоғамдағы еңбек нарығының түрлі аймақтарының ажырамас құраушы бөлігіне айналды. Дегенмен, ғылыми зерттеулерде икемді дағдылар зерттеушілердің контекстік зерттеу тәсілдеріне орай «жұмысқа тұру дағдылары (employability skills)», «адамдармен қарым-қатынас дағдысы (people skills)», «кәсіби емес дағдылар (non-professional skills)», «негізгі дағдылар (key skills)», «өмірлік дағдылар (life skills)» баламалары мағынасында зерттелуде.

Жоғары білім беру жүйесінде soft skills қалыптастыру жөніндегі ұсынымдар әлемдік практикада өткен ғасырдың 1950-ші жылдары пайда болды. Ал, «икемді дағдылар» ұғымын алғаш рет қолдану 1959 жылы АҚШ-та тіркелді, сол кезде АҚШ ғалымдары әскери күзінеттіліктерді зерттей бастады және олардың дағдылары: кәсіби дағдылар (қатты дағдылар) және жеке қасиеттер (икемді дағдылар) 2 түрге бөлінетінін анықтады. 1959 жылдан бастап АҚШ армиясы оқу процедураларын технологиялық дамытуға айтарлықтай қаражат бөлді. 1968 жылы АҚШ армиясы CON Reg 350-100-1 құжатында сипатталған «Оқытудың жүйелік инженериясы» деп аталатын оқыту доктринасын ресми түрде ұсынды. 1972 жылы «икемді дағдылар» термині АҚШ армиясының оқу құралында ресми түрде қолданыла бастады. Hard skills және soft skills терминдері hardware (аппараттық құрал) және software (бағдарламалық жасақтама) компьютерлік ұғымдарының ұқсастығы ретінде пайда болды және кейінірек экономика мен бизнес саласынан әлеуметтік салаға бейімделген.

2013 жылы американдық Millennial Branding компаниясының жетекші 225 американдық фирмалардың менеджерлеріне кәсіби қалыптасу процесінде жетекші маңызы бар жеке қасиеттерді, құзыреттерді анықтауға бағытталған сауалнама жүргізуі ықпал етті. Сауалнама мәліметтерін өңдеу нәтижесінде: байланысқа бейімділік – 98%, позитивті ойлау – 97%, икемділік – 92%, командада жұмыс істей білу – 92% көрсеткішті көрсеткен.

Гарвард университеті, Карнеги Қоры және Стэнфорд ғылыми-зерттеу институты келтірген мәліметтерге сүйенсек, кәсіби саладағы жетістік 75%-ға икемді дағдылардың қалыптасу деңгейіне және тек 25%-ға кәсіби немесе қатаң дағдыларға байланысты [5].

Бұл фактілер икемді дағдыларды әр түрлі елдердің ұлттық тәжірибесі тұрғысынан зерттелген әрі қарайғы ғылыми зерттеулерге негіз болды. Атап айтқанда, Вьетнам [6], Малайзия [7], Польша [8] және т.б. Олардың едәуір бөлігі білім алушыларда икемді дағдыларды қалыптастыру мен дамыту мәселелері мен тәжірибесін көрсетеді. Барлық зерттеушілер жоғары білім алушылар үшін икемді дағдыларды дамыту қажеттілігі ұстанымын ұстанады, олар кедергісіз жұмысқа ауыса алады деп тұжырымдайды.

Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының икемді дағдыларын дамыту олардың кәсіби бәсекеге қабілеттілігін қамсыздандыруға бағдарланған іс-шаралардың маңызды болады. Осы орайда, болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарында тиімді бизнес идеяларды қалыптастыру, іс-әрекетті жоспарлаудың ұйымдастырушылық, ғылыми-әдістемелік негіздері туралы білім кешенін қалыптастыру арқылы заманауи технологияларды аясында Startup жоба құру, өнімдерді әзірлеу, бизнес-модель құру мен технологиялық кәсіпкерлікті іске асыруға қажетті икемді дағдыларды дамытуға бағытталған «Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының икемді дағдыларын дамытудың әдістемелік жүйесін әзірлеу» атты ғылыми жоба бойынша зерттеу жұмыстарын іске асыру маңызды.

Бұл жоба цифрлық индустриясын құруға бағдарланған адами капиталды дамыту деңгейін көтеру, инновациялық даму алаңдарын қолдану қажеттілігімен және жоғары тиімді, табысты Startup-жобаны іске асыруға талпынушы ақпараттық коммуникациялық технологиялар саласында білім алушы жастар санының өсуімен өзектіленетін келесі проблемаларды шешуге бағдарланған:

1. Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарының икемді дағдыларының мәні мен ерекшеліктері туралы шетелдік және отандық тәжірибелерді жүйелі зерттеу мен оны болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарында дамытудың құрылымдық-мазмұндық моделін құру қажеттілігі;

2. Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарында икемді дағдыларының дамуы деңгейін анықтауға арналған сауалнамаларды қамтитын диагностикалық ақпараттық жүйе құру және іске асырудың маңыздылығы;

3. Икемді дағдыларды болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарында дамытудың бірегей ғылыми-әдістемелік жүйесі жасалынбаған.

«Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының икемді дағдыларын дамытудың әдістемелік жүйесін әзірлеу» атты жоба аясында жоғарыда келтірілген проблемалардың шешімін табуы жоғары технологиялы өндіріске бағдарланған жаңа Қазақстанды құруға өзіндік ықпал етеді. Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарының икемді дағдыларын дамытудың әдістемелік жүйесін әзірлеу мен оның қалыптасуын анықтауға арналған ақпараттық жүйенің құрылуы отандық психология мен педагогика ғылымының деңгейін көтеріп, жоғары оқу орындары, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарында оқыту және тәрбиелеудің сапасын арттыруды іске асырады.

Жобаның мақсатты аудиториясы: Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Инженерия факультетінде даярланатын болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандары. Жоба нәтижелерін әлеуетті тұтынушылары: ғалымдар, оқытушылар, білім алушылар, жоғары оқу орындары, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдары.

Зерттеу болжамы бойынша болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарының икемді дағдыларын мәнін маңыздылығын сыни ойлау, топта жұмыс жасау, коммуникативтілік пен көшбасшылық дағдылары негізінде анықтауға болады.

Арнайы әдебиеттерді талдау нәтижелері ғылымда бүгінгі таңда икемді дағдылар терминінің жалпы қабылданған және бір мәнді мағыналы түсіндірмесі жоқ екенін көрсетеді (1-кесте). Көптеген шетелдік авторлар, соның ішінде S. Muhleisen, N. Oberhuber, Karrierefaktor, «икеmді дағдыларды» адамның жеке қасиеттері ретінде анықтайды, бұл басқа адамдармен қарым-қатынасты тиімді және үйлесімді етеді [9] деп тұжырымдайды.

1-кесте – Икемді дағдылар ұғымының контент талдауы

Зерттеуші ғалымдар	Икемді дағдылар (soft skills) – бұл	Анықтамадағы кілттік түсініктер
1	2	3
Абашкина О.	- адами қасиеттер, онсыз тіпті ең жақсы кәсіпқой жақсы нәтижеге қол жеткізе алмайды...	Адами қасиеттер

1-кестенің жалғасы

1	2	3
Muhleisen S. Oberhuber N. Karrierefaktor	- басқа адамдармен өзара әрекеттесуді тиімдірек және үйлесімді ететін адамның жеке қасиеттері.	Өзара әрекеттестік, жеке қасиеттер
Succi C., Canovi M.	- түсіну, атрибуттар мен практиканың үйлесімі	Түсіністік, практикамен үйлесімділік
Yorke M.	- танымдық және метакогнитивті дағдыларды, тұлғааралық және зияткерлік дағдыларды адамдарға кәсіби және күнделікті өмірдегі мәселелерді шешуге бейімделуге және әрекет етуге оң ықпал етеді.	Танымдық дағдылар, Тұлғааралық және зияткерлік дағдылар
Гайдученко Е., Марушев А.	- басқа адамдармен ортақ тіл табуға, олармен байланыс орнатуға және қолдауға, өз ойларын жеткізе білуге мүмкіндік беретін дағдылар. Басқаша айтқанда, «soft skills» – бұл күнделікті өмірде де, кәсіби қызметте де қажетті тиімді коммуникаторлар мен көшбасшылардың дағдылары.	Коммуникация, көшбасшылық
Давидова В.	- толық білім мен жеке өмірлік тәжірибе арқасында алынған және кәсіби қызметте жеке даму үшін пайдаланылатын дағдылар.	Білім, тәжірибе, дағдылар
Портланд Ю.	- адамдардың әртүрлі жас санаттарымен өзара әрекеттесуді орнатуға мүмкіндік беретін әлеуметтік дағдылар.	Өзара әрекеттестік, дағдылар
Сосницкая О.	- бұл коммуникативті және басқарушылық таланттар, сендіру, көшбасшылық, басқару, презентация жасау, адамдарға дұрыс көзқарас табу, жанжал жағдайларын шешу қабілеті, шешендік өнер.	Коммуникация, басқару, проблеманы шешу
Татаурщикова, Д.	- жеке дамуды басқару, алғашқы көмек көрсету, уақытты сауатты басқару, сендіру, келіссөздер жүргізу шеберлігі, көшбасшылық және т.б. дағдыларына сілтеме жасай отырып, жұмыстың тиімділігі мен айналасындағы адамдармен өзара әрекеттесуді арттыруға ықпал ететін бірыңғай дағдылар мен жеке қасиеттер.	Басқару, көшбасшылық, коммуникация
Шипилов В.	- әлеуметтік-психологиялық дағдылар: коммуникативтік, көшбасшылық, командалық, қоғамдық және басқалар. Бұл дағдылар көптеген өмірлік жағдайларда пайдалы болуы мүмкін.	коммуникативтік, көшбасшылық, командалық дағдылар
Бацунов С.Н., Дереча И.И., Кунгурова И.М., Слизкова Е.В.	- бұл әр адамның жеке мотиві және оның жеке қасиеттері оған табысты кәсіби мансап жасауға, кәсіби бәсекеге қабілетті ортадағы өнімділігін анықтауға қаншалықты көмектесетініне байланысты.	Жеке мотив, жеке қасиеттер
Арбатская Е.А., Тарханова Е.Г.	- бұл тұлғаның әлеуметтік-гуманитарлық сипаттағы білімге тікелей тәуелсіз, әмбебап тұрақсыз жеке қасиеттердің жиынтығы, ол өзінің туа біткен сипаттамаларына байланысты, өмірлік тәжірибені жинақтау процесінде баяу дамиды және адамның қоғамға кірігуін, кәсіби іске асырылуын және өзін-өзі тануды қамтамасыз ететін күтпеген контексте көрінеді.	Жеке қасиеттер

1-кестенің жалғасы

1	2	3
Цымбалюк А.Э., Виноградова В.О.	- бұл кәсіби қызметтің ерекшелігіне тәуелсіз, бірақ оның тиімділігіне әсер ететін, жалпы кәсіби және мета-кәсіби мәселелерді шешумен байланысты маңызды қасиеттер.	Проблемаларды шешу
Cinque M.	- бұл танымдық және метакогнитивті дағдылардың, тұлғааралық, зияткерлік және практикалық дағдылардың динамикалық үйлесімі. Жұмсақ дағдылар адамдарға бейімделуге және жағымды әрекет етуге көмектеседі, осылайша олар өздерінің кәсіби және күнделікті өміріндегі мәселелерді тиімді шеше алады.	Танымдық және метакогнитивті дағдылар, тұлғааралық, зияткерлік, практикалық дағдылар
Власов М.	- бұл мамандандырылмаған, мансап үшін маңызды кәсіби емес дағдылар жиынтығы, олар жұмыс процесіне сәтті қатысуға, жоғары өнімділікке жауап береді және өтпелі болып табылады, яғни белгілі бір пәндік саламен байланысты емес.	Кәсіби емес дағдылар жиынтығы
Dalibozhko A.I., German M.V., Krakoveckaya I.V.	- кәсіби жетістікке жетелейтін әлеуметтік және жеке құзыреттер.	Әлеуметтік және жеке құзыреттер
Meyer B.B.	- адамдардың жеке эмоцияларын және басқа адамдардың эмоцияларын түсінуге әкелетін белгілі бір қабілеттер жиынтығы.	Эмоция, эмпатия
Быстрова Н. Казначеева С. Григорян К.	- бұл жеке тұлғаның оқу немесе жұмыс іс-әрекетіне қатысуы және өнімділігі сияқты процестерді дамыту арқылы білім алушылардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру үшін қажетті мамандандырылмаған кәсіби дағдылар. Басқаша айтқанда, бұл белгілі бір пәндік салаға немесе белгілі бір мамандандыруға байланысты емес дағдылардың кең спектрі.	Кәсіби дағдылар
Бацунов С.Н.	- адамның ішкі әлеуетінің оқиғалық идентификациясы пайда болатын коммуникативті өрістегі кіріктірілген ықпалдастық.	Коммуникация
Макарьева И.С.	- жұмыс процесіне сәтті қатысуға, жоғары өнімділікке жауап беретін және өтпелі болып табылатын, яғни нақты пәндік саламен байланысты емес мамандандырылмаған кәсіби дағдылардың кешені.	Мамандандырылмаған кәсіби дағдылар
Козлова О.П.	- жұмысқа тұру және сақтау, мансапқа жету, сондай-ақ өз бизнесіңізді ашу.	Мансапқа жету
<i>Сөздік атауы</i>	<i>Икемді дағдылар (soft skills) –</i>	
https://dictionary.cambridge.org	- адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау және бірге өнімді жұмыс істеу қабілеті.	Қарым-қатынас, командалық жұмыс
https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/	- басқа адамдармен өнімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін жеке қасиеттер.	Қарым-қатынас, жеке қасиеттер
https://www.collinsdictionary.com/	- бұл басқа адамдармен өнімді қарым-қатынас жасау және командада жұмыс істеу сияқты тұлғааралық дағдылар.	Қарым-қатынас, командалық жұмыс

Икемді дағдылар ұғымына зерттеушілер тарапынан 1-кестеде берілген анықтамаларды талдау нәтижесі бірқатар зерттеушілердің басым көпшілігі икемді дағдыларды жеке және кәсіби қызметте

коммуникативтік дағдылар, көшбасшылық пен командада өнімді жұмыс жасауға қажетті дағдылар арқылы тұжырымдайтындығын көрсетті. Сонымен қатар, теориялық зерделеу барысында икемді дағдылардың мәні мен мазмұнын анықтауда атқарылған зерттеу жұмыстары аясында ғалымдар, құзыретті ұйымдар тарапынан икемді дағдыларды құраушы компоненттердің көптеген жіктелулері ұсынылғандығы айқындалды.

Жоғарыдағы айтылғандарға сүйене отырып, біз «икемді дағды (soft skills) деп – тұлғаның жеке және командалық мәселелерді шешуге қажетті сыни ойлау, топта жұмыс жасау, коммуникативтілік пен көшбасшылық дағдыларының жиынын» түсінеміз.

Оқу бағдарламаларын қайта жобалау орталығы қызметкерлері *Экономикалық әріптестік және* даму халықаралық ұйымының (ЭӘДҰ) «Білім-2030» жобасымен әріптестікте әлем бойынша білім берудің 32 моделін зерделеді, синтездеп, жіктеді. Нәтижесінде ХХІ ғасырдағы білім берудің төрт қырында өзара үйлесімділік бар екендігін анықтап, ХХІ ғасырға арналған білім берудің төртөлшемді моделін ұсынды [10]: 1) білім; 2) дағдылар; 3) мінез-құлық сипаты; 4) метаоқыту.

Отандық зерттеушілер болашақ білім беру үшін дамуға лайықты деп саналатын дағдылар кешенін келесідей анықтаған:

- танымдық және метакогнитивті дағдылар (мысалы, сыни ойлау, шығармашылық ойлау, оқу қабілеті және өзін-өзі реттеу);
- әлеуметтік және эмоционалды дағдылар (мысалы, эмпатия, өзін-өзі жетілдіру және ынтымақтастық);
- практикалық дағдылар (мысалы, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жаңа құрылғыларын пайдалану) [11].

Жоғарыда аталған дағдылардың болашақ мамандарда жеткілікті дамымауы қарқынды техникалық прогресс, қарқынды жаһандық бәсекелестік және үнемі өсіп келе жатқан біліктілік деңгейіне сұранысы бар еңбек нарығы дәуірінде экономикалық өсу мен жұмыспен қамтуға айтарлықтай кедергі болып табылады [12].

Дүниежүзілік банк тобының (2018) пікірі бойынша қазіргі заманның аса өткір жаһандық проблемалары мыналар болып табылады: тұрақсыздық; адами капитал; технологиялар (сурет 1).

Адамзаттың тұрақты прогресін қамтамасыз ету адами әлеуетті дамытпай мүмкін емес. Өткен ғасырдың 70-жылдары Т. Шульц тарапынан қолданысқа енгізілген адами капитал ұғымы аясында тұлғаның туа біткен қабілеттерінің оның бойынша өмірде жүре қалыптасып дамыған құнды қабілеттері ретінде қарастырамыз. Адами капиталдың қалыптасып дамуында білім беру жүйесінің алар орны ерекше.

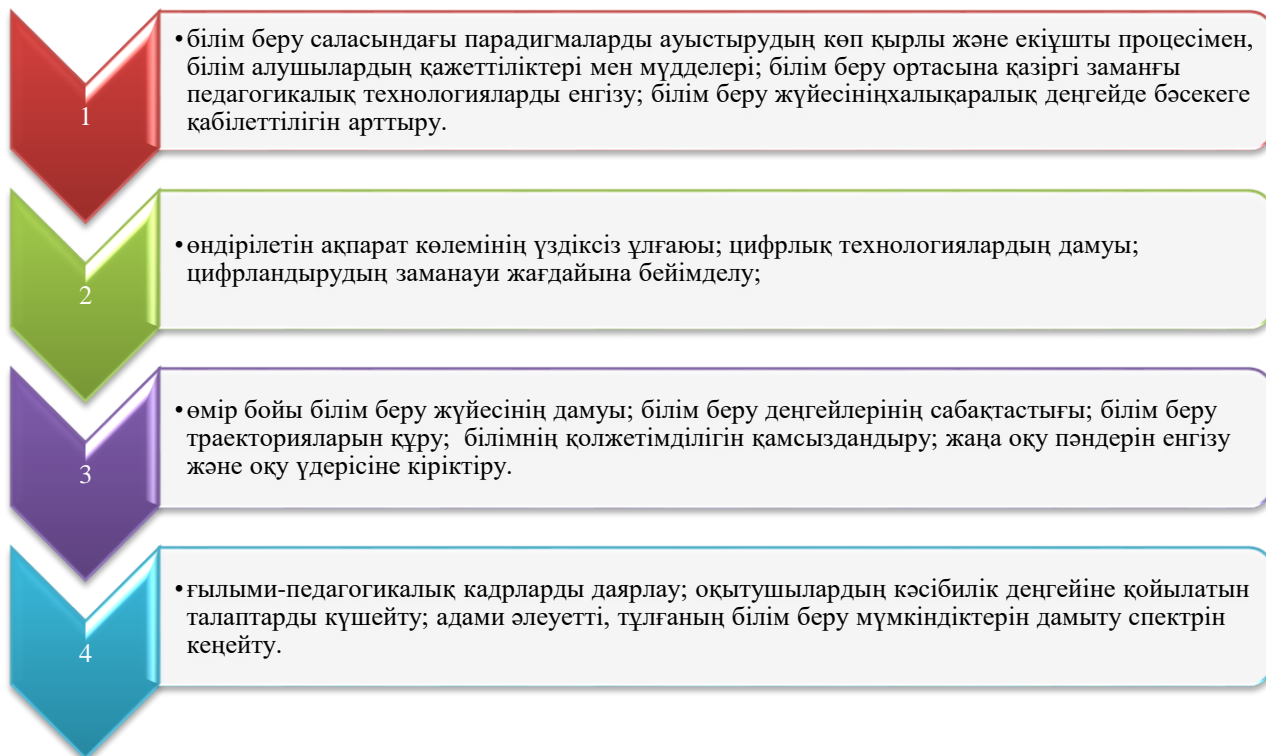

1-сурет – Ғаламдық өткір проблемалар

(Дүниежүзілік банк тобы нұсқасы бойынша, 2018 <https://www.vsemirnyjbank.org/>)

Білім беру жүйесі әрқашан кез келген елде, кез келген уақытта алуан түрлі қиылыста болады. Басқаша болуы мүмкін емес. Себебі, жоғары білім беру жүйесі белгісіз болашаққа мамандарды дайындауды іске асырады. Ғылыми-техникалық прогресс қоғамдық-саяси жүйенің модернизациялық

әсеріне ғана емес, сонымен бірге мәдениетке, өнерге, дүниетанымға айтарлықтай әсер етеді, қоғамның рухани және адамгершілік дамуын айтарлықтай өзгертеді. Қоғамдық санада мұндай өзгерістердің маңызды құрамдас бөлігі қазіргі заманғы адамның қалыптасқан дәстүрлерден кетуі және техникалық инновацияларға назар аударуы ретінде көрініс табады [13] (2-сурет).

2-сурет – Болашақ маманның бәсекеге қабілеттілігін қалыптастырудың басым бағыттары

Жоғары білім беру жағдайын талдау, іске асырылған жобаларды елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының өзекті сын-тегеуріндерімен және міндеттерімен салыстыру, бәсекеге қабілетті мамандар даярлаудың шарты ретінде білім берудегі түрлі бастамалардың табыстылығын бағалау жоғары білім мазмұнын жаңарту мәселелерін шешу; білім беру ортасын сапалы өзгерту және білім беру процесін жаңғырту; жоғары білім беру жүйесінің кадрлық әлеуетін дамыту; басқарудың әртүрлі деңгейлерінің өзара іс-қимылының негізін кәсіби білім құрайды [14].

О. Назар және т.б. ақпараттық технологиялар индустриясындағы икемді дағдылардың қажеттілігін зерттеді. Олар ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының тәртіптік және техникалық білімге қосымша қосымша дағдыларды игеру қажеттілігін көрсетеді [15].

«Жаңа ұрпақ инновациялар мен стартаптар әлемінде өсіп келеді. Цифрлық ұрпақ оптимистік және кәсіпкерлікке шынайы қызығушылық танытады, өйткені бұл ұрпақ Uber, Telegram, Airbnb сияқты стартаптармен бірге өсті. ...білім берудегі трансформация soft skills дамыту немесе сыни ойлау мен икемді дағдыларды қалыптастыру арқылы іске асырылуы керек» [16].

Стартап – бұл бизнес-модельді не жаңғыртады және кеңейтеді деген сұраққа жауап табу үшін құрылған уақытша ұйым [17].

Стартап (ағылш. startup – «іске қосу», «бастаушы, бастаушы компания») – бұл төтенше белгісіздік жағдайында жаңа тауарлар мен қызметтерді әзірлеумен айналысатын жаңадан құрылған ұйым [18].

Қазіргі таңда елімізде стартаптарды дамыту мен қолдау бағытында көптеген компаниялар кешенді іс-шараларды жүзеге асырып, ақпараттандыру мен ашықтықты қамтамасыз етуде арнайы платформалар жұмыс жасауда, олар: IT-стартаптардың халықаралық технопаркі Astana Hub, IT-стартапов Astana Hub, Bi innovations, NURIS, ABC INCUBATION, PwC Venture Hub, MOST Ventures Fund, QazTech Ventures, Fintech hub AIFC, QazInnovations, Founder Institute Nur-Sultan, KASE Startup және т.б. Аталған компаниялардың бірқатары статаптарды іске асыру бойынша онлайн курстар мен біліктілік жетілдіру курстарын да қатар ұсынады.

Болашақ АКТ саласы мамандарының стартап жобаларды әзірлеуге дайындығының жай-күйін анықтау және білім алушылар тарапынан маңызды деп саналатын кәсіби икемді дағдыларды анықтау үшін Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің АКТ білім беру бағдарламаларының білім алушылары арасында сауалнама өткізілді.

Сауалнама мақсаты келесідей анықталды: білім алушылардың стартап жобалар технологиясынан хабардарлығы деңгейін анықтау, болашақ ақпараттық-коммуникациялық саласы мамандары үшін маңызды сапалар мен дағдыларды айқындау, білім алушылардың өздерінің бойынша қандай сапаларды дамытуға қажеттіліктерін айқындау болды.

Сауалнамаға ақпараттық-коммуникациялық технологиялар бағыты білім беру бағдарламаларының 2–4-курс студенттері қатысты. Сауалнама нәтижесінде «soft skills (икеімді дағдылар) туралы білесіз бе?» деген сұраққа білім алушылардың 15,5% – иә, 60,5% – жоқ, 24% – толық білмеймін деп жауап берген. Ал «Стартап жобаларды әзірлеу технологиясынан біліміңіз бар ма?» деген сұраққа 17,2% – иә, 43,3% – жоқ деп жауап берсе, 39,5 қажет деген жауап алынды. «Стартап жобаларға қатыстыңыз ба?» деген үшінші сұраққа білім алушылардың 6% – иә, 60,1% – жоқ, 33,9% – қатысқысы келетіндігін айтқан.

Сондай-ақ, сауалнамада білім алушылар тарапынан маңызды деп саналатын кәсіби икемді дағдыларды анықтау көзделген болатын. Осы бағытта берілген сұрақтарға келесідей жауаптар алынды. Болашақ ақпараттық-коммуникациялық саласы мамандары үшін білім алушылар келесі сапалар мен дағдыларды маңызды деп санайтындықтары анықталды: бастамашылдық – 36,1%, коммуникативтік қарым-қатынас – 36,5%, уақытты тиімді ұйымдастыру – 59,7%, өзін өзі басқару – 60,1%, сыни ойлау – 33,9%, креативтілік – 48,9%, командада жұмыс жасау-54,5%, мақсатқа жетудегі табандылық- 69,1%, қақтығыстарды шешу – 38,6%, шабыттандыру – 40,3%.

Келесі берілген сұрақта болашақ маман ретінде өздерінде келесі сапаларды дамытудың маңызды қажеттілігі бар екендігін көрсетті: креативтілік – 45,9%, коммуникативтік қарым қатынас – 30,5%, уақытты басқару – 52,8%, лидерлік – 43,8%, сыни ойлау – 27,5%, өз пікірімді сенімді дәлелдеу – 56,2%, шыдамдылық – 47,6%, эмпатия (басқаларды түсіну) – 20,6%.

Болашақ АКТ мамандарын даярлау жүйесінде бұл білім алушы өз білімін ұдайы жаңартуы тиіс. Болашақ АКТ мамандарын даярлауға қойылатын жаңа талаптар қызметтің зияткерлік-инновациялық сипатына негізделген және болашақ түлектің келесідей негізгі сипаттамаларының болуын болжайды: болашақ кәсіби қызмет саласындағы кең білім; талдау мен синтезді қоса алғанда, туындайтын проблемаларды шешудегі дағдылар; инновациялық ойлау; қабылданған шешімдерді жүзеге асырудағы бастама; өз бетінше және командада да жұмыс істеуге дайындық; дағдылар әлеуметтік коммуникация; стандартты емес және түпнұсқа шешімдерге қабілеттілік және т.б. Осы орайда, болашақ АКТ мамандарының стартаптарды құру мен іске асыруларында маңызды роль атқаратын икемді дағдыларын қалыптастыру мен дамытудың маңызы ерекше.

Қорытынды

Отандық педагогикада болашақ мамандарда лидерлік, креативтілік, қарым-қатынас мәдениетін, сыни ойлауды дамыту мен қалыптастыру бойынша іргелі зерттеу жұмыстары жүргізілген, болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандарында икемді дағдыларды кешенді дамытудың әлемдік тәжірибесі жеткілікті зерттелмеген, ХХІ ғасыр дағдыларын, оның ішінде икемді дағдыларды дамытудың ерекшеліктері мен олардың өзара байланысы тұрғысынан жүйелі жүргізілген іргелі ғылыми зерттеу жұмыстары жеткіліксіз екендігі белгілі. Зерттеу әдістері арқылы зерттеу болжамының дұрыстығы анықталды. Зерттеу материалдары ретінде икемді дағдылардың мәні мен мазмұны, құраушылары туралы алыс-жақын шетелдік тәжірибелердің нәтижелері, диссертациялық зерттеулер, авторлардың ғылыми мақалалары қолданылып, теориялық дереккөздерді талдау, материалдарды жүйелеу, талдау және жалпылау арқылы біз «икеменді дағды (soft skills) деп – тұлғаның жеке және командалық мәселелерді шешуге қажетті сыни ойлау, топта жұмыс жасау, коммуникативтілік пен көшбасшылық дағдыларының жиынын» түсінеміз.

Осы орайда, болашақ АКТ мамандарының икемді дағдыларын дамытуды жүйелі зерттеу маңызды. Болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы мамандары үшін стартаптарды әзірлеу мен ұсынуға қажетті білімдерді, болашақ кәсіби қызметте маңызды икемді дағдыларды дамытудың бірегей құрылымдық-мазмұндық моделі мен әдістемелік жүйесін жасақтау мен іске асырудың маңыздылығын көрсетті.

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (грант №AP14871966).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Асейнова Ф.Э., Батанин А.А., Васильева А.С. и др. Актуальные проблемы современной педагогики и психологии: результаты экспериментальных и теоретических исследований / под ред. Куриной В.А., Подкопаева О.А. – Самара: ООО НИЦ «ПНК», 2022. – 179 с.
2. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. [Электронды ресурc]. URL: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs
3. Мемлекеттік жастар саясаты туралы. Қазақстан Республикасының Заңы. 2015 жылғы 9 ақпандағы №285-V ҚРЗ. [Электронды ресурc]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285>
4. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы №636 Жарлығымен бекітілген. [Электронды ресурc]. URL: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs
5. Klaus P. Communication breakdown // California Job Journal. – 2010. – №28. – P. 1–9.
6. Vu Anh T.L., Le Quoc T. Development Orientation for Higher Education Training Programme of Mechanical Engineering in Industrial Revolution 4.0: A Perspective in Vietnam // Journal of Mechanical Engineering Research and Developments. – 2019; 42(1). – P. 71–73.
7. Wahab D.A., Peng T.N., Jani R. Interregional Migration and Graduate Earning in Malaysia // Institutions and Economies. – 2020. – №12(2). – P. 107–128. Available at: <https://ijie.um.edu.my/index.php/ijie/article/view/20268/11586>
8. Turek K., Perek-Bialas J. The Role of Employers' Opinions about Skills and Productivity of Older Workers: Example of Poland // Employee Relations. – 2013. – №35(6). – P. 648–664. doi: <https://doi.org/10.1108/ER-04-2013-0039>
9. Muhleisen S., Oberhuber N. Karrierefaktor Soft Skills. Rudolf HaufeVerlag, Freiburg i. Br., 2005. – 230 p.
10. Фадель Ч., Бялик М., Триллин Б. Четырехмерное образование: Компетенции, необходимые для успеха / пер. с англ.; предисл. А. Асмолова. – М.: Точка, 2018. – 240 с.
11. Сагинтаева А., Мусина А., Сулейменова А., Каратабанов Р., Куракбаев К., Дункан Пристли. Разработка образовательных программ: локальные ответы на глобальные вызовы высшего

- образования: монография. – Нур-Султан: Высшая школа образования Назарбаев Университета, 2021. – 236 с.
12. Навыки XXI века: модель подготовки современного специалиста: учебно-методическое пособие / Под науч. ред. И.С. Макарьева. – СПб.: СПб ГАПОУ МТК им. адмирала Д.Н. Сенявина, 2021. – 240 с.
 13. Педагогика XXI века: смена парадигм: коллективная монография в 2 томах. Том 1 / Л.А. Мокрецова, О.В. Попова, Н.В. Волкова, Т.И. Громогласова, Е.Б. Манузина, Н.А. Швеца, М.В. Довыдова, Е.В. Дудышева, Л.А. Романова, Т.В. Гаврутенко; под общ.ред. проф. О.В. Поповой; Алтайский государственный гуманитарно-педагогический университет им. В.М. Шукшина. – Бийск: ФГБОУ ВО «АГГПУ», 2019. – 396 с.
 14. Лаврентьев С.Ю., Крылов Д.А. Л 135 Технологии формирования конкурентоспособности будущего специалиста: монография. – Йошкар-Ола: Мар. гос. ун-т., 2017. – 175 с.
 15. Сапарова Д.Р. Культурное пространство цифрового поколения. 6D020400-Культурология. Дисс. доктора философии (PhD). – Алматы, 2020. – 139 с.
 16. Бланк С., Боб Дорф. Стартап. Настольная книга основателя: пошаговое руководство по построению великой компании с нуля / пер. с английского Т. Гутман, И. Окунькова, Е. Бакушева. 5-е изд. – Москва: Альпина Паблишер, 2019. – 614 с.
 17. Рис Э. Бизнес с нуля. 5-е изд. – М.: Альпина Паблишер, 2016. – 255 с.

REFERENCES

1. Aseinova F.E., Batanin A.A., Vasilieva A.S. i dr. Aktualnye problemy sovremennoi pedagogiki i psihologii: rezultaty eksperimentalnyh i teoreticheskikh issledovaniy [Actual problems of modern pedagogy and psychology: results of experimental and theoretical research] / pod red. Kurinoi V.A., Podkopaeva O.A. – Samara: OOO NIC «PNK», 2022. – 179 s. [in Russian]
2. «Qazaqstan-2050» Strategiiasy qalyptasqan memleketin jana saiasi bagyty [Strategy «Kazakhstan-2050» new political course of the established state]. [Elektrondy resurs]. URL: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs
3. Memlekettik jastar saiasaty turaly. Qazaqstan Respublikasynyn Zany [On State Youth Policy. Law Of The Republic Of Kazakhstan] 2015 jylgy 9 aqpanday №285-V QRZ. [Elektrondy resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285>
4. Qazaqstan Respublikasynyn 2025 jylga deiingi strategiialyq damu jospary [Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025]. Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2018 jylgy 15 aqpanday №636 Jarlygymen bekitilgen. [Elektrondy resurs]. URL: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs
5. Klaus P. Communication breakdown // California Job Journal. – 2010. – №28. – P. 1–9.
6. Vu Anh T.L., Le Quoc T. Development Orientation for Higher Education Training Programme of Mechanical Engineering in Industrial Revolution 4.0: A Perspective in Vietnam // Journal of Mechanical Engineering Research and Developments. – 2019; 42(1). – P. 71–73.
7. Wahab D.A., Peng T.N., Jani R. Interregional Migration and Graduate Earning in Malaysia // Institutions and Economies. – 2020. – №12(2). – P. 107–128. Available at: <https://ijie.um.edu.my/index.php/ijie/article/view/20268/11586>
8. Turek K., Perek-Bialas J. The Role of Employers' Opinions about Skills and Productivity of Older Workers: Example of Poland // Employee Relations. – 2013. – №35(6). – P. 648–664. doi: <https://doi.org/10.1108/ER-04-2013-0039>
9. Muhleisen S., Oberhuber N. Karrierefaktor Soft Skills. Rudolf HaufeVerlag, Freiburg i. Br., 2005. – 230 p.
10. Fadel Ch., Bialik M., Trilling B. Chetyrehmernoe obrazovanie: Kompetencii, neobhodimye dlia uspeha [Four-dimensional education: Competencies necessary for success] / per. s angl.; predisl. A. Asmolova. – M.: Tochka, 2018. – 240 s. [in Russian]
11. Sagintaeva A., Musina A., Suleimenova A., Karatabanov R., Kurakbaev Q., Dunkan Pristli. Razrabotka obrazovatelnyh programm: lokalnye otvety na globalnye vyzovy vysshego obrazovaniia: monografiia [Development of educational programs: local responses to global challenges of higher education:

- monograph]. – Nur-Sultan: Vysshaia shkola obrazovaniia Nazarbaev Universiteta, 2021. – 236 s. [in Russian]
12. Navyki XXI veka: model podgotovki sovremennogo specialista: uchebno-metodicheskoe posobie [Skills of the XXI century: a model of training a modern specialist: an educational and methodical manual] / Pod nauch. red. I.S. Makarieva. – SPb.: SPb GAPOU MTK im. admirala D.N. Seniavina, 2021. – 240 s. [in Russian]
 13. Pedagogika XXI veka: smena paradigm: kollektivnaia monografiia v 2 tomah [13. Pedagogy of the XXI century: paradigm shift: a collective monograph in 2 volumes]. Tom 1 / L.A. Mokrecova, O.V. Popova, N.V. Volkova, T.I. Gromoglasova, E.B. Manuzina, N.A. Shvec, M.V. Dovydova, E.V. Dudysheva, L.A. Romanova, T.V. Gavrutenko; pod obshh.red. prof. O.V. Popovoi; Altaiskii gosudarstvennyi gumanitarno-pedagogicheskii universitet im. V.M. Shukshina. – Biisk: FGBOU VO «AGGPU», 2019. – 396 s. [in Russian]
 14. Lavrentiev S.Iu., Krylov D.A. L 135 Tehnologii formirovaniia konkurentosposobnosti budushego specialista: monografiia [L 135 Technologies of formation of competitiveness of the future specialist: monograph]. – Ioshkar-Ola: Mar. gos. un-t., 2017. – 175 s. [in Russian]
 15. Saparova D.R. Kulturnoe prostranstvo cifrovogo pokoleniia [Cultural space of the digital generation]. 6D020400-Kulturologiia. Diss. doktora filosofii (PhD). – Almaty, 2020. – 139 s. [in Russian]
 16. Blank S., Bob Dorf. Startup. Nastolnaia kniga osnovatelia: poshagovoe rukovodstvo po postroeniiu velikoi kompanii s nulia [Founder's Handbook: A Step-by-Step Guide to Building a Great Company from Scratch] / per. s angliiskogo T. Gutman, I. Okunkova, E. Bakusheva. 5-e izd. – Moskva: Alpina Pabliisher, 2019. – 614 s.
 17. Ris E. Biznes s nulia [Busin[in Russian]ess from scratch]. 5-e izd. – M.: Alpina Pabliisher, 2016. – 255 s. [in Russian]